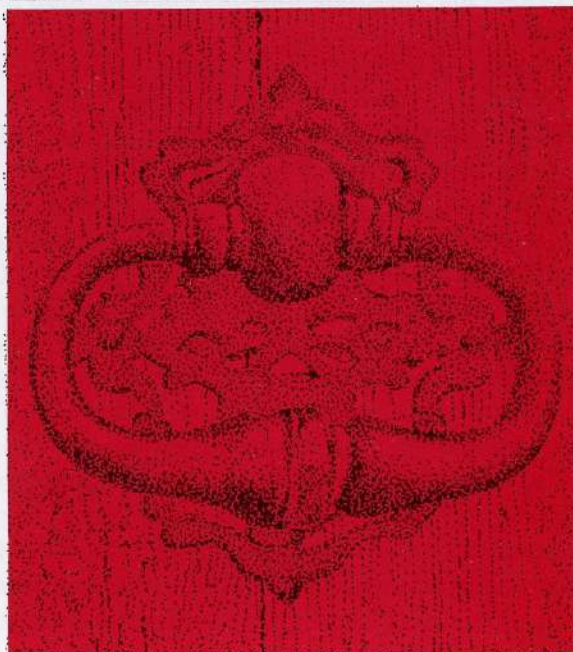

VO HARTUPER

Associació d'Amics de la Costera

PAPERS DE LA COSTERA

EDITA:

Associació d'Amics de La Costera, amb la col·laboració de l'Excel·lentíssim Ajuntament de Xàtiva
i la Conselleria de Cultura, Educació i Ciència.

DIRECCIÓ:

Germà Ramírez Aledón

CONSELL DE REDACCIÓ:

Marià González Baldoví
Antoni Martínez Revert
Josep Morata Martí
Ramón Ortola Mestre
Ricard Sicluna Lletget
Agustí Ventura Conejero
Salvador Verger

FOTOGRAFIA:

Vicent Conejero
Agustí Ventura
J. Vera
J. Lluís Cebrián
J. M. Mollà
Germà Ramírez

PLÀNOLS I GRÀFICS:

Vicent Martínez

MAQUETACIÓ:

Germà Ramírez i MATEU impresores

PORTADA I DIBUIXOS:

Vicent Martínez

IMPRIMEIX:

MATEU impresores - Xàtiva

DIPÒSIT LEGAL:

V-1437-1986

PER A COMANDA D'EXEMPLARS I INTERCANVI:

Associació d'Amics de La Costera, Carrer de l'Àngel, 16-1.ª, 46800 XÀTIVA

TRADUCCIÓ:

Rosa Ribes i Antoni V. Pérez

LA INFLUÈNCIA DE L'AIGUA EN LA FORMACIÓ DE LA XÀTIVA MUSULMANA

per
Marià González Baldoví

En 1983 vaig publicar un article sobre els orígens i evolució del nucli urbà de Xàtiva¹. Llavors assenyalava que moltes de les afirmacions que s'exposaven al text no eren més que hipòtesis o aproximacions a la història real. El raonament partia d'unes dades conegudes i intentava amb elles muntar un argument concatenat i versemblant. Una de les premisses bàsiques no era altra que la creença popular, ja recollida per Viciàna que, dels dos canals d'abastiment d'aigua a la ciutat, anomenats de Bellús i Santa, el més antic era el primer, just el que discorria a cota més baixa.

La mancança de documents en contra d'aquesta opinió obligava a formular la conjectura basant-se en ella, cosa que, de no ser certa, havia de conduir, necessàriament, a conclusions errònies. I no és que el cronista s'enganyés, sinó que la seua informació era incompleta.

Ja aleshores tenia els meus dubtes perquè, acceptar així els fets, deixava sense explicació satisfactòria la localització de la Mesquita Major (actual Col·legiata), emplaçada a una cota més alta que la del canal de Bellús i un poc distant d'aquest. Tanmateix, la possibilitat de sistemes al-

ternatius, com ara pous comunicats o aljubs, dels quals hi ha exemples a altres ciutats musulmanes, permetia acceptar raonablement la tradició.

Poc després vaig trobar un document que variava el punt de vista que tothom creia com a verader. Es tracta d'una còpia de 1548 d'un altre document de 1422, titulat per Sarthou, *Concordia entre los vecinos de Xàtiva ante los comisionados regios, sobre la distribución de las aguas de Bellús, Santa y Acequia de la Vila*.² Segons el text de la concòrdia hi hagué a la ciutat un tercer canal d'aigua potable, encara que sembla que mai no funcionaren els tres alhora per l'interior de la població. Aquest tercer desconegut és la clau que dóna una explicació més plausible i permet encaixar importants peces al trencaclosques.

Els motius pels quals van haver d'arribar a una concòrdia varen ser les disputes sorgides entre els regants per la possessió o usdefruit de l'aigua. El pacte va consistir que els regants de Bellús i Santa, (bàsicament els mateixos propietaris amb dotacions procedents d'ambdues fonts), renunciaren als drets totals i exclusius que tenien sobre la darrera i consentiren que el canal de la Santa entrés en la ciutat, per tal que pogués

¹ GONZÁLEZ BALDOVÍ, Marià. "Conjunt històric artístic de la Ciutat de Xàtiva", *Catàleg de Monuments i Conjunts de la Comunitat Valenciana*. Volum II. Conselleria de Cultura, Educació i Ciència de la Generalitat Valenciana. València, 1983.

² Arxiu Històric Municipal de Xàtiva, A.H.M.X. Lligall sobre *Pleitos, privilegios, procesos y capítulos de las acequias de la huerta de Xàtiva*. Signatura antiga 1821. Expet. 2062.

abastir d'aigua potable la part alta. A canvi el reg de la Séquia de la Vila³ es perllongava dues jornades en llur benefici. Al mateix temps es va suprimir l'ús d'aquesta per a consum i es va variar el traçat del canal, traient-lo de la zona poblada. A les fonts públiques, habitatges i indústries que prenien aigua de la Vila se'ls va donar servei de la nova conducció d'aigua Santa, la qual n'entrava algunes cotes per damunt d'aquella:

*Volem encara los dits diputats, així de una part com de altra, puix los dits banys e edificis hajan aygua per a lur servitut, la qual los sera donada per loch novell que los forats de la cequia de la Vila, per hon los dits banys, edificis y alguns orts de gracia, antigament prenien aygua.*⁴

Així doncs, si varen ser tres els canals⁵, el quid de la qüestió rau en esbrinar quin és el més antic, perquè potser el seu traçat condicionaria i seria el motor del desenvolupament urbà en època musulmana. L'estudi de la relació, causa efecte aigua-ciutat nova, és el contingut del present treball. Malgrat tot, estem convençuts que amb les conclusions que ací es traguén no restarà resolt el problema i que en un futur hom podrà fer correccions, matisacions i fins i tot afinar la cronologia.

ELS TRES CANALS

La concòrdia de 1422 deixa clar que el més modern és el canal d'aigua Santa. La seua construcció és conseqüència del problema sorgit i es va pagar distribuïnt les despeses entre els veïns:

*Item a la dita Ciutat de Xativa, per causa de la dita alienacio faedora de la dita aygua, us e servitud e amprius de aquella, en satisfaccio e prorrata de les messions y despeses fetes per la dita Ciutat en lo duhiment de la aygua de la dita Font Sancta, set milia sous reals de Valencia.*⁶

La seua cronologia, doncs, s'escapa de la del nostre treball, per més interessant que siga el paper que va jugar aquesta conducció en la consolidació dels carrers de Caputxins, Blanc, Viverets, i potser Sant Domènec. Descartada l'aigua Santa, resta esbrinar quin dels altres dos canals és anterior.

Diu Viciàna que de les dues fonts que abastien Xàtiva⁷, la de Bellús era més antiga. Segons ell, per error de càlcul l'aqüeducte va arribar a la ciutat a un nivell inferior de l'esperat, la qual cosa va produir greus avalots entre els habitants. Per a resoldre-ho hagueren de buscar una altra font alternativa, dita Aigua Santa, que pogués abastir els decebuts veïns de la part alta. La notícia de Viciàna, incompleta i inexacta, només ens assabenta que, al segle XVI es tenia consciència de la prelatió en el temps del canal de Bellús.

Per la seua banda Diago creu que és d'època cristiana:

*La ciudad de Xativa emprendió en tiempos pasados, despues de la conquista, traher encañada la fuente de Bellús...*⁸

Creiem que Diago s'enganya per tal com a la vora d'aquest canal hi havia les tintoreries⁹ i almenys dos banys àrabs. Un, prop de la dels Vint-i-Cinc Dolls, fora de la Porta de Cocentaina i un altre de la Plaça de la Bassa, immediat a la Porta dels Banys¹⁰. El primer estava ja en ruïnes en 1264, és a dir, era un edifici molt vell tan sols vint anys després de la conquesta, la qual cosa ens duria a datar-lo amb molta anterioritat. L'altre donà nom a la Porta dels Banys, topònim que figura al Llibre del Repartiment i que, per tant, correspon a una realitat existent quan arriben els repobladors. És per això que l'encadufada de la font que abastia la tintoreria i els dos banys no pot

³ El nom de la Séquia de la Vila és posterior a l'ocupació cristiana i anterior a la concessió del títol de ciutat a Xàtiva en 1347. Un paral·lelisme toponímic el trobem en el Bany de la Vila, al carrer de Montcada, que mantingué el nom per inèrcia fins al segle XVI, on figura ja com Bany de la Ciutat. És interessant remarcar que, fins ara, cap autor havia relacionat la Séquia de la Vila amb la Vila de Xàtiva.

⁴ "Concordia entre los vecinos..."

⁵ L'existència de tres canals ja la vaig apuntar al meu article, *Aportacions a l'estudi històric i tècnic de la Fila del Pla*, Papers de la Costera, Xàtiva, 1986. I de manera més explícita en la meua col·laboració, "Els Banys àrabs de Xàtiva i els seus ravalers" al llibre *Baños árabes en el País Valenciano*, (en premsa).

⁶ "Concordia entre los vecinos..."

⁷ VICIANA, Martí de. *Tercera parte de la Crónica*, Pàgs. 369-70

⁸ DIAGO, Francisco. *Ayuntamientos recogidos... para continuar los Anuales del Reyno de Valencia desde el Rey Pedro III hasta Felipe II*. Valencia, 1936-1942. Volum I Pàgs. 26-110

⁹ *Llibre del Repartiment de València*. Assentament 2658. Edició a cura D'Antoni Ferrando.

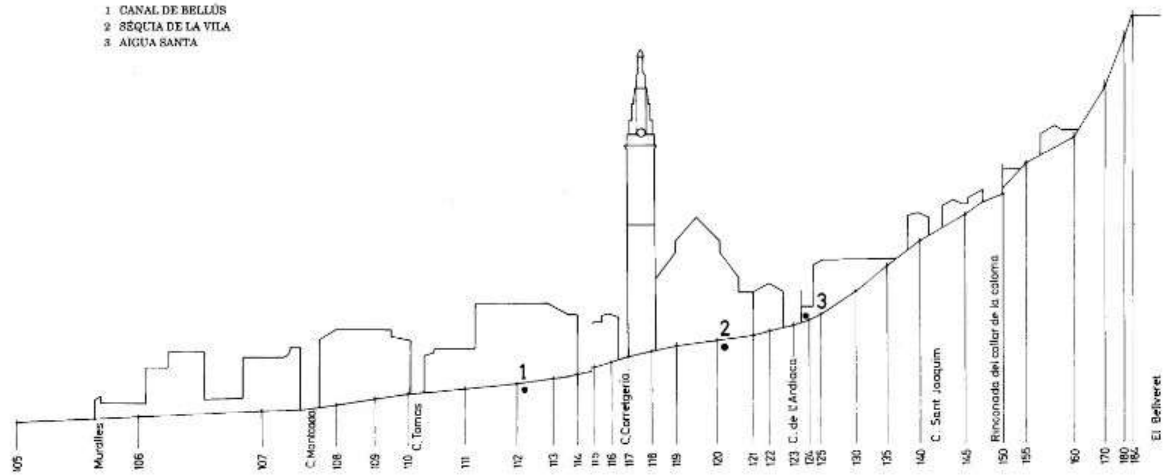
¹⁰ Topònim que figura al *Llibre del Repartiment de València*. Assentament n° 2658.

SECCIÓ A-B

ALTURA SOBRE EL NIVELL DEL MAR EN METRES

ESCALES HORIZONTAL 1 : 1000
 VERTICAL 1 : 500

- 1 CANAL DE BELLÚS
- 2 ESQUIA DE LA VILA
- 3 AIGUA SANTA

ser obra cristiana, sinó dels moros i no més tard del segle XII, encara que no podem acotar una cronologia per dalt.

El tercer canal, com hem dit, era el de la Séquia de la Vila que abastia part de la ciutat fins al segle XV. Però, per on anava aquest desaparegut canal? Quin recorregut duia? A quina cota entrava en el nucli urbà?

Segons la concòrdia de 1422, la Séquia de la Vila donava servei als Banys de la Moreria:

E com en les Barreres de la dita Ciutat sia lo bany del Raval e la almacara a crexen, e sien los tints e adoberies e la almacara de la sera del Macia Gorgo, vulgarment apellat los edificis, los quals prenen aygua per lur ampriu, us e servitud de la fila o part de aygua apellada de la Legonada, la qual discorre per la cequia apellada de la Vila

D'altra banda a l'esmentat article *Els Banys de Xàtiva i els seus ravals* es veu com el Bany de la Moreria estava a l'inici del pany de cases impars del carrer de la Font de Sant Joan; de la qual cosa es desprén que l'aigua aniria lleugerament més elevada. Afinant un poc més, la cota havia de ser suficient com per a servir l'almàssera i les cases impars del carrer de Sant Roc, que no és un altre que el *Carreram Maiorem Revallum* esmentat al privilegi atorgat per Jaume I en 1251 als sarraïns de Xàtiva.¹¹

Partint d'aquestes dades vaig intentar fer una restitució, en principi hipotètica, del traçat del canal, seguint d'oest a est les corbes de nivell en un plànol, tenint en compte el principi d'economia de procurar aprofitar el cabal el més possible, i l'alteració inevitable de la topografia original per a construir cases i vies urbanes. El resultat va ser sorprenent: des del carrer de Sant Roc, la Séquia de la Vila *havia de continuar* per la part de dalt i, pràcticament paral·lela, als carrers de Sant Rafael i la Font Trencada; i dins els murs de la Medina, al de la Corretgeria, Sant Vicent, Bruns i Segurana. En realitat, una única via longitudinal que creua la ciutat i els ravals de cap a cap. Però, és que, a més a més, al llarg d'aquesta via es situaven gran part dels edificis i instal·lacions industrials musulmans coneguts que necessitaven aigua: en la moreria, el bany, l'adoberia, la

mesquita i l'almàssera de la cera. I dins la ciutat, la Mesquita Major.

És evident que el canal va precedir les cases i carrers esmentats, perquè aquests no porten un traçat capriciós o fortuït, sinó que són paral·lels a l'aqüeducte, coincidència que no hagués estat possible si les vies foren anteriors. És a dir, en el temps de la construcció del canal no existia nucli consolidat sota les muralles de la ciutat alta romano-visigoda, el que dit d'una altra manera significa que l'origen de l'actual centre històric està en la Séquia de la Vila, la més antiga font d'abastiment d'aigua de Xàtiva.

L'AIGUA, FACTOR DECISIU DEL CREIXEMENT URBÀ

La majoria dels historiadors han considerat que la ciutat romana estava delimitada per la cornisa que defineix el Bellveret¹². Les excavacions arqueològiques iniciades en setembre de 1986, i encara inacabades, han alçat interrogants que podrien matisar aquesta opinió. És raonable pensar que el fenomen general de ruralització i decaïment de la vida urbana en els primers segles de l'Alta Edat Mitja, afectaria també a Xàtiva. Així, malgrat que en eixa època la ciutat esdevé seu bisbal, sembla poc probable una empena demogràfica que obligués un creixement fora muralles.

Només arran de l'adaptació progressiva a les formes de vida eminentment urbanes de la cultura musulmana, degueren donar-se les circumstàncies idònies per a l'augment de població i la recerca de fonts copioses i contínues, com alternativa avantatjosa als aljubs. El procés caldria situar-lo al llarg dels segles IX-X.

Aleshores, fins que no disposem d'evidències arqueològiques o d'un altre tipus que modifiquen les dades exposades, i amb els inevitables errors i llacunes cronològiques, pensem que el creixement del nucli urbà de Xàtiva, a partir de la ciutat alta, pogué ser de la manera següent:

Els musulmans ocuparien l'urbs romano-visigòtica, situada al paratge que els xativenes diuen La Costa. El seu recinte estaria delimitat a llevant per la Porta de Montsant, a ponent per la Porta de l'Atmetlla¹³, junt a les Santes, al sud per

¹¹ Document publicat per Florencio Janer, *Condición de los moriscos en España*, Madrid 1857, pàg. 199. Francisco Fernández y González, *Estado social y político de los mudéjares de Castilla*, Madrid, 1866. Salvador Sáinz de Baranda, *Colección de Documentos inéditos*, Tomo XVIII, pàgs. 62-68, i Agustí Ventura, *Xàtiva, Fira d'Agost, 1979*

¹² L'actual aspecte del Bellveret, com una paret tallada a pic en vertical és el resultat de la utilització com a pedrera. La topografia original es veu intacta en el dibuix de 1563 fet per A. Vanden Wyngaerde, publicat per l'Editorial el Viso de Madrid, en 1987, en el llibre, *Ciudades Españolas del Siglo de Oro*.

¹³ La imponent porta doble de l'Atmetlla, probable construcció romana, estava passant el pontet de les Santes, tal com es veu al dibuix esmentat a la nota anterior.

la muntanya i al nord pel Bellveret.

En la proximitat de les portes i a les vores dels camins que hi pujaven es bastirien habitatges marginals, la densificació dels quals no podem determinar. Els indrets on sembla més factible aquest fenomen són la part alta dels carrers de Menor, les Santes i les Ànimes, i algú sector del carrer de l'Ardiaca. Sols arran de la construcció de la Séquia de la Vila es donaren els factors favorables per a originar-se, lentament, un nucli urbà que, a poc a poc, acabaria per desbancar l'antic. Gràcies a l'aigua de la Vila nasqueren, probablement de manera diacrònica i en el sentit oest-est, les alqueries D'Anauir i Novetlè, a 131 i 130 metres d'altitud respectivament, i la de Satorres, coneguda avui com la Casa Blanca. Un poc més avant es formaren quatre nuclis successius que, amb el temps, donarien lloc a l'actual Xàtiva vella: el Raval de Sant Joan a l'estrem de ponent, amb el carrer de Sant Roc com eix principal; el de les Barreres al llarg dels carrers de Sant Rafael i de la Font Trencada; el districte Ciutat, amb la Corretgeria. I, per últim, el Barri del Mercat, amb la via Sant Vicent, Bruns, Segurana.

De tots aquests indrets, el de localització preferent i més favorable era el que els documents moderns diuen la Corretgeria Ampla, per estar immediat i sota al nucli primitiu, encara centre polític i religiós, i comunicat amb ell als extrems a través dels camins, després carrers, de l'Ardiaca i Colom-Menor. Per això la Corretgeria fou l'embrió de la futura medina, la ciutat paral·lela que, a poc a poc, va superar a l'antiga en pes demogràfic i econòmic. La construcció de la Mesquita Major a l'encreuat del dit carrer i el camí de València, i la consegüent murada constituïren la fi de l'irreversible procés. Havia nascut Madinat Xateva.

Des d'un principi l'aigua degué tenir un ús diversificat: industrial, reg i consum humà. La nova conducció permetria augmentar la superfície de regadiu i amb ella la producció d'aliments a bancals més a prop de la població i que, fins aleshores, eren de secà per estar elevats respecte de les cotes de les séquies procedents dels dos rius.

Disposant ja de la Séquia de la Vila podríem pensar que estava resolt el problema d'abastiment i ens pot semblar innecessària la construcció d'un altre aqüeducte, el de Bellús, uns metres més avall. Aquesta aparent gratuïtat podria tenir l'explicació en un excessiu augment demogràfic que exigiria més aigua; però també en un acaparament o monopoli de l'aigua per part de determinades capes urbanes, o en la recerca d'una font

alternativa per als períodes de neteja de la séquia, o millor, en previsió de riuades o setges militars que posaren en perill la conducció.

El ben cert és que no més enllà del segle XII degué mamprendre's la construcció del canal de Bellús. En arribar a la ciutat desde llevant entraria en una zona d'horts intramurs, o almenys poc densificada que aniria, poc o molt, de la Porta de Cocentaina fins les rodalies de la Plaça d'Alexandre VI⁶. La conseqüència seria la formació del carrer de Sant Pere paral·lel a la séquia, igual com havia passat amb la Vila en creuar un terreny sense edificis ni vies urbanes.

Tanmateix, des de la dita plaça fins a mitjan carrer Botigues s'interromp la correspondència entre el canal i la xarxa viària, perquè en aquest lloc, com deiem més amunt, ja existiria una estructura urbana consolidada girant el voltant de la Mesquita Major-soc-Alcaiceria. La resta del carrer Botigues, el de Trobat i, ja fora mur, el dels Hostals, tornen a repetir l'esquema de la coincidència via-canal com a la part de llevant i per les mateixes causes.

Som conscients de que el que portem dit és una reducció inevitable, de quelcom tan complex en la forma i dilatada en el temps, com la gènesi de l'actual recinte vell de Xàtiva, o més exactament, del naixement de la nova medina musulmana de la mà dels canals d'aigua potable.

La pobresa d'informació d'època tan llunyana i la mancança de documents posteriors que permetesquen un seguiment de les variacions urbanístiques, dificulten una visió més ampla i seqüencialment completa que, d'altra banda, escapava del contingut del present treball. Per això hem obviat el paper jugat pels antics camins, transversals o diagonals que pujaven a la primitiva ciutat de la Costa. Hem fugit d'un problema tan esbarós com la lectura, poc factible ahores d'ara, de la zona central, més antiga i alterada en el transcurs del temps. Hem passat per damunt de les onades expansives que s'intueixen a partir d'una zona nuclear ben reduïda, més intenses de sud a nord que de llevant i ponent, constituint fases intermitges fins arribar a una densitat urbana que demanava ser murada.

L'atenció ha estat centrada només, en la incidència de les conduccions d'aigua construïdes pels musulmans, en la formació de la nova ciutat. Un nucli urbà que es va desplaçar a partir del preexistent, baixant cap al lloc on l'aigua generava riquesa i possibilitats.

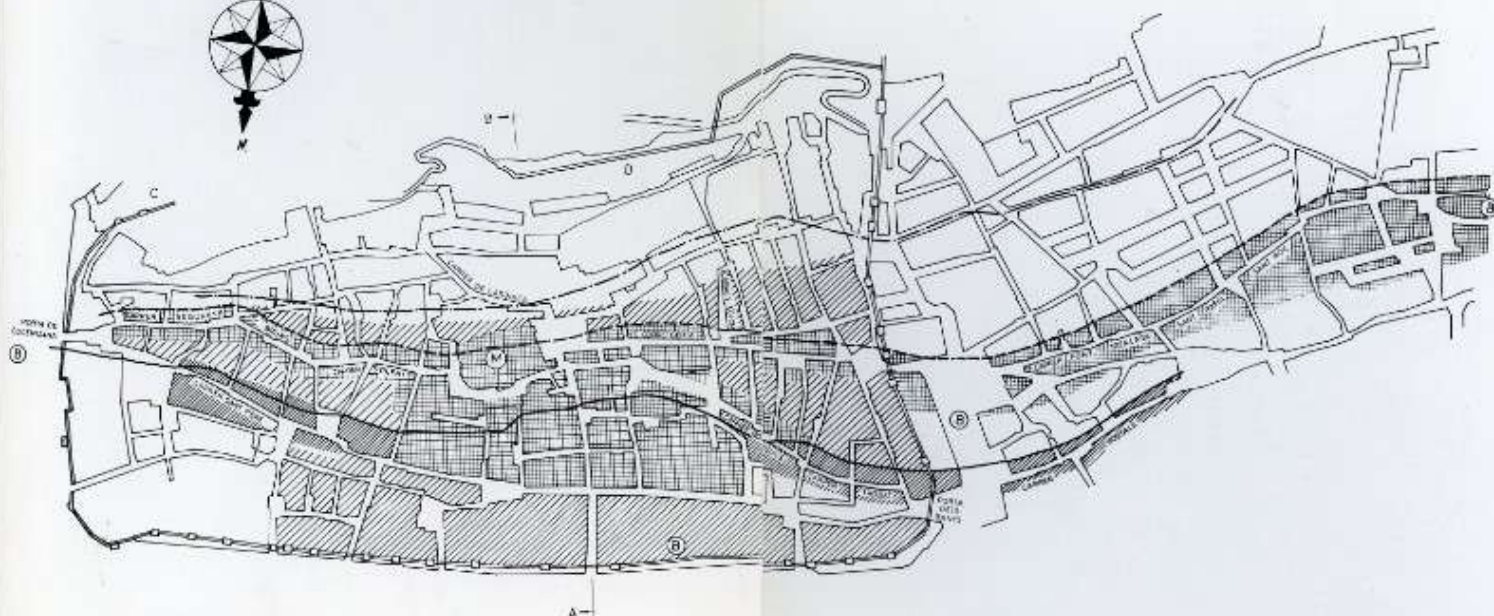
Fins ara s'havia cregut que Xàtiva havia botat el vell cercat per pura empena demogràfica, i, a

HIPÒTESI DE FORMACIÓ D'EL NUCLI URBÀ DE XÀTIVA

- EFECTE DE LA CONSTRUCCIÓ DE LA SÈQUIA DE LA VILA EN LA GÈNESI DE LA MEDINA I RAVALS
- CREIXEMENT DE LA MEDINA COM A CONSEQÜÈNCIA DE LA CONDUCCIÓ DE L'AIGUA DE BELLÚS
- DENSIFICACIÓ POSTERIOR FINS AL SEGLE XIII
- CREIXEMENT POSTERIOR A LA CONQUESTA

- (M) MESQUITA ALJAMA
- (B) BANYS
- (C) MURALLES DEL SEGLE XIV
- (D) MURALLES DE LA CIUTAT ALTO-MEDIEVAL

- CANAL DE BELLÚS
- - - SÈQUIA DE LA VILA
- ... AIGUA SANTA

tot estirar, que el nou caseriu havia creat la necessitat de dur aigua.

La interpretació d'un topònim gratuït: una Séquia de la Vila que no entrava en la Vila; el valuós auxili de la topografia, inservible en un territori pla com ara València, i la lectura d'un oportú document, han fet possible relacionar l'aigua i els carrers més importants de Xàtiva, les mesquites, els banys i algunes indústries.

Per a concloure, no està de més observar que, per motius ben distints, mil anys després s'ha repetit l'esquema. El desenrotllament econòmic dels anys seixanta va impulsar un creixement urbà, primer en sentit sud-nord, acotat entre les mateixes vies, i després ha anat estenent-se i densificant-se des del nou nucli cap a ponent i llevant.